

Sipos Balázs

A felelősség fokozatai

Esszé örökségekről*

Mottó

*Csinálhatsz amit akarsz
akarásod is ők csinálják
Mint kínai ördöggyó
tökéletes
s véget nem ér a doboz a dobozban
Persze néhol meglátszik
a kispórolás a hanyagság
Az undok tökéletesség így
hálsten résekkel teli
módokkal menekvésre-cselekvésre
kizárva az eleve-áthárítást*

Petri György: Reggel

---

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0031 „Az SZFE Doktori Iskola fejlesztése és aktív integrálása az európai mesterképzési programokba” című pályázat támogatásával valósul meg. Megjelent a Jelenkor 2013. áprilisi számában.

I. A háború utáni nemzedék

1. A zsidóság mint jelkép – Hajas Tibortól Kertész Imréig

Az apám nemzedéke írásainak olvasásával töltöttem eddigi életem jelentős részét. Ez a háború utáni generáció, az 1940 és 1955 között születetteké, apám '53-as. Ő maga sajnos nem ír, nem olvas, legalábbis nem rendszeresen és nem elhivatottan. Bármelyiket tenné vagy tette volna, megkönnyítené a dolgom.

Az apámtól átlagos mértékű patriotizmusán kívül semminemű identitást nem örököltem. Nem fukar volt – nem volt mit adnia.

Mániákusan foglalkoztat ez a generáció. A magamról való gondolkodáshoz tőlük kaptam fogalmi készletet, öntörténet-írási stratégiákat és technikákat. Ezeknek a stratégiáknak a legradikálisabb módszereit a neoavantgárd képviselőinél leltem fel. Majd időközben rájöttem, hogy az apám történetének megértése nélkül fölösleges magamat vizsgálgatnom; mintha légüres térben topognék. Így generációjától magamhoz indultam ugyan, mégis őhozzá érkeztem meg.

E kutatás dokumentuma ez az írás.

A szöveg gerincét Hajas Tibor és Kertész Imre életművének egymásra olvasása alkotja. (Hajas Frankl Tiborként született 1946-ban, Budapesten; Kertész egy szakadéknnyival korábban, 1929-ben.) Kíváncsiságom arra irányult, miként járul hozzá Hajas művészetének megértéséhez egy, az apám családját, Kertészt és a Frankl családot egyaránt érintő traumán, a holokauszton keresztüli olvasat (feltételezve, hogy Hajas életművét számos vonatkozásában emlékezetpolitikai stratégiák szövik át, csakúgy, mint a Kertész-életművet) – és fordítva, segít-e apám örökségének megértésében Hajas művészete. Esetemben a Hajast vizsgáló esztétikai analízis fő kérdése, hogy lehet-e történeti-társadalmi kontextusba ágyazni a *transzcendens jelenlét* iránti vágyát, s így konkretizálni e fogalom elvont kategóriaként némileg homályos jelentését.

Hajas a magyar neoavantgárd legmagányosabb tagja, ebben a viszonyrendszerben az apám ellenpárja. Alapgondolatom, hogy azt, ami apám életét kitapintható hiányként megméltelyezte, Hajas érzékenysége korán fölismerte, és életművét *annak* – e speciális történeti traumának – *ellenében* alkotta meg a hetvenes években. Tudtommal senki nem elemezte a Hajas-oeuvre-t a trauma szemszögéből György Pétert kivéve, ahogy olyan tanulmány sem született, amely Kertész Imre életművével hasonlítaná össze.¹

---

¹ A Hajas-recepció állandó megközelítése a kritikai szétfilozofálás (Heidegger, Deleuze, Lacan, keresztény passiójátékok stb.) Nem vitatom el ezeknek a megközelítéseknek a létjogosultságát. Tényleg döbbenetes, Hajas egynemely kijelentése, akciója, szövege micsoda mértékben képes azt sugallni, hogy ismerte ezeket a szövegeket, holott a nagy részét egyszerűen nem ismerhette. Heideggert, Sartre-ot nem ismerte. Nemhogy Deleuze-t, Lacan-t vagy Baudrillard-t. Az életmű tehát adja magát a ráolvasáshoz, így érthető, hogy a friss szövegélményt (ezeknek a műveknek a magyar megjelenése egybeesett a Hajas-életmű nyilvánossá válásával) - még mindig nem ironizálok - életműveken élesíteni kívánó

Ostobaság lenne tagadnom, hogy kevés kötet volt akkora hatással erre a dolgozatra, mint György Péter könyve, az *Apám helyett*. Ez az írás nem szándékozik az ott felrajzolt generáció-hármasnak továbbírása lenni, csupán stratégiája hasonló. Az apám és György Péter élettörténete a legkevésbé sem hasonlít egymáshoz. Mégis úgy érzem, György Péter és György Lajos (mozgalmi nevén: Piros) sorsa és különös kapcsolata tükröződik vissza az apám és a magam viszonyában. Fontos különbség, hogy míg ő az első-, én az úgymond második generációs holokauszt-túlélők történetét kell, hogy tisztázzam a magam számára.

A traumakezelés történetének folytatólagosságához és a jelenbe való megérkezéshez apám szüleinek generációjáig merészkelem. A családi identitásátadás folyamata az itt tárgyalandó esetekben olyan elvágólagosan lehetetlenült el túlélők és szülei közt, s vált hirtelenjében tökéletesen hasznavehetetlenné a holokauszt előtt felhalmozott, a túlélők szülei által még *működtetett* identitás, illetve sürgetővé a történet nulláról való újramezdése, hogy, úgy vélem, sem Hajas, sem az apám számára nem merült föl önazonosságuk lehetséges opciójaként a nagyszülők, Piros, vagy a túlélők esetében a szülők identitás-stratégiája. Ugyanakkor nem érthető meg apám élete anyai öröksége ismerete nélkül; ezért, hogy e dolgozat legöregebb érintett generációja a húszas években született: Kertész, Piros, a nagyanyám.

Hajas Tibor művészete az identitáskeresés szempontjából éppolyan kulminációs pont generációjában, mint az őt megelőző, a holokausztot túlélő, megélő generációban a Kertész Imréé. Kérdésem, hogy milyen esztétikai következményekkel – azonosságokkal és különbségekkel – jár e két, a tapasztalat mikéntjének különbözőségéből adódóan eltérő szándék: egyrészt *magának* a traumának, másrészt az *örökül kapott* traumának az ábrázolni akarása. De ugyanígy értelmezendő már a kiindulópont: mi szükség(ük) az ábrázolásra, mi szükség(ük) az öntörténet-írásra.

Bármennyire is szeretném, nem áltathatom magam, hogy nem önmagamról vagy az apámról gondolkodom, amikor a traumát örökségül kapó nemzedékről gondolkodom. Ha elvetném a személyességet, megfosztanám magam mindenfajta jogalaptól arra, hogy hozzászóljak ezekhez az életekhez, amelyek túlzottan rajtam hagyták nyomukat ahhoz, hogy a maximális tárgyilagosság hűvös hangnemére válthassak.

Apám anyja holokauszt-túlélő volt. (Hajas Tibor apja munkaszolgálatosként szintén túlélő.) Nagypapa és két unokabátyja pusztult el munkaszolgálatosként. Két nagynénjét elindították ugyan a nyilasok egy halálmenettel, de ők – csodával határos módon – meg tudtak szökni. Nagymamám alig tizenéves kislány volt, anyja, a dédanyám, el tudta bújtatni a nekik rendelt lakásban. Sem a háború előtt, sem azután nem voltak vallásosak, a kárpótlási szerződésekig a feltétlenül szükségeseken túl nem beszéltek '44-ről. Egyszerű emberek voltak. Nagymamám egész életét ugyanabban a hetedik kerületi pesti bérlakásban élte le, ahol az édesanyja '44 telén elrejtette, s ahová még tavasszal, a gettósításkor telepítették őket. A történetet nagymamámtól és nővérétől tudtam meg kamaszkorom végén.

---

kritikusok lelkesen nyúltak Hajashoz. Azonban tartok tőle, hogy e megközelítések a filozófiai univerzalizmusba, egyfajta időtlenségbe tolják ki Hajast, illusztrációvá silányítják, s az életműt megfosztják „történetiségétől”. (És még mindig ironia nélkül mondom, hogy tényleg kuriózum megtalálni a Lacan-motívumokat, mondjuk, a *Sidpa Bardo*-ban.)

Apám nem érezte magára érvényes történetnek sem a holokausztot, sem zsidóságát, de nem zárhatta el előle gondolkodásmódját: huszonéves koráig anyjával élt, akinek világképét a paranoia, a rejtőzködés, zsidóságának eltitkolása töltötte ki, és aki még '56-ot is kizárólag bűnözők és részeg suhancok terrorcselekményeként beszélt el és beszél el mind a mai napig.

A háború után születettek első generációja nem végigélte és tapasztalatként raktározta el a holokausztot, hanem lepárolt esszenciáját kapta örökül: szüleitől identitás helyett diszfunkcionális műsorsot, *sorstalanságot* örökölt. E generáció hetvenes évekbeli fellépése egybeesett identitás-kijelölésük – problematikus – pillanatával, ami, mint látni fogjuk, számukra erősen korlátozott lehetőségeket mutatott föl a tisztázatlan családi örökség és a Kádár-korszak hallgatás-politikájának kettős présében. Ez a prés identitás-sémaként csupán a csendet nyújtotta. A neoavangárd *ennek* megtörését, az örökség átforgatását célozza, és radikális válaszokat ad önmeghatározásként – ellentétben az apám stratégiájával, aki a csendet vette át, mint sémát.

Természetesen nem gondolom, hogy annak, aki a század első felében zsidó családban született és nőtt föl, szükségszerűen traumatikussá vált az identitása, és onnantól fogva minden tettét és világlátását csakis az határozta meg. Ám a traumától való függetlenedés iránti készség is olyan elhatározások, választások és akarat eredménye, amelyek vizsgálata termékeny lehet azok megértésében, akik erre nem voltak képesek, és, akár belátják, akár nem, a holokauszt által ütött seb vagy az elhallgatásból fakadó hiány lappangó örökségként végigkísérte sorsukat, és döntően beleavatkozott annak a személynek a létrejöttébe, akivé lettek.

Nem kellett zsidónak lenni sem a Horthy-korszakban, sem a Kádár-rendszerben ahhoz, hogy valaki idegennek érezze magát benne. Ahogy nem kellett emigránsnak sem lenni ahhoz, hogy valaki hazátlan legyen. A „sorstalanság” valószínűleg, legalábbis hazánkban, univerzálisabb állapot, semminthogy egyedül a holokauszt-traumához rendeljük. Minthogy azonban dolgozatomban behatóan szeretnék foglalkozni a neoavangárd, azon belül is Hajas Tibor életművének a traumát érintő vonatkozásaival, és minthogy történetesen Hajas Tibor is zsidó származású volt, ahogyan az apám is az, a nürnbergi törvények értelmében pedig én magam is „másodfokú keverék-zsidó” vagyok, ezért ebből az irányból fogom megközelíteni a hazátlanság, sorstalanság és az avangárd mibenlétét, az ebben való megbékélésre kidolgozott hétköznapi és radikális stratégiák némelyikét.

Valaki a szememre vetheti, minek csinálom ekkora ügyet Hajas Tibor zsidó származásából („Zsidó származásu(n)k nem volt titok, de különösebben gyakori téma sem otthon”²), hiszen alig-alig találni a származásra direkt módon utaló nyomokat az életműben. Családjáról lényegében szót sem ejt, nevét megváltoztatta. Felmerül továbbá, hogy etikus-e egyáltalán valaki életművét azon keresztül vizsgálni, amit láthatóan ki akart törölni belőle? Három válaszom van erre. Az első, hogy a holokausztból senki nem maradt ki, aki zsidó volt Magyarországon '38 és '45 között. (Hozzátenném, hogy a holokausztból valójában senki, akár zsidó, akár nem-zsidó volt, nem maradt ki. Sem akkor, sem az azt követő években, sem *ma*. Ez az emlékezetközösség lényege.) Második válaszom, hogy éppen a kimondás hiánya az árulkodó. Hajas zsidósága látványosan nincs ott. Szülei története, gyermekkora,

---

² Széphelyi F. György (Hajas öccse) beszélget Szőnyi Tamással, Kék fénytörésben – „Felderítjük az izgató személyek tevékenységét”. *Magyar Narancs*, 2005/32., 41-42.

letartóztatása látványosan *nincs ott*. Nem csak az elméleti szövegekben, nem csak a versekben, nem csak az Ungváry Rudolf-fal készített mélyinterjúban. Sehol. Nem problémaként írom ezt. Nem származása foglalkoztat, hanem az, hogy identitásának hiánya/átírása milyen hatással volt művészetére. Harmadik válaszom és alaptézisem egyben, hogy művészetével Hajas a személyes traumakezelés európai hagyományának folytatója egy új generáció újfajta identitáskérdései és megújult stratégiai lehetőségei által, a Kádár-kor speciális történeti helyzetében.

Hajas Tibor természetesen nem „zsidóként”, hanem avantgárd művészként adott releváns válaszokat kora kérdéseire. Zsidó származása pusztán „*helyzet a totalitarizmusban*”³, és semmi esetre sem szeretném Hajas művészetét zsidó művészként beállítani. Önmeghatározásának szabadsága vonz. Ez az önmeghatározás éppen hogy lebontja származását. Ő nem akarta, hogy zsidóként tekintsenek rá. Ha nem volna zsidó származású, identitása nyilván egészen másképp merülne föl. Az apám sem zsidó. Ennek ellenére második generációs holokauszt-túlélő(k mindkettőn), és ez sajnos nem döntés kérdése. Vagyis az erről való vélemény, a viselkedésmód: igen. De valakivé lenni kell, s valamit kezdeni kell a lebontás hordalékával is. És akárki akármit tesz, mond, gondol, apám fél családját kiirtották, és nincs ember, akin ez ne hagyna nyomot. Akármilyen származású.

A dolgozat mottójául választott Petri-idézet tömören foglalja össze e dolgozat témáját: lázadhatsz önmagad meghatározásáért, de lázadásod sem a sajátod – mégis, felelősséggel kell viseltetned érte, mert nincs másod, mint ez a felelősség. Felelősség cselekvésekért, amelyeket talán te követtél el, talán nem, talán te gondoltál ki, talán nem; cselekvésekért vagy egy életért, amelyet elidegenítettek tőled. Hogyan ragadhatod vissza a felelősséget, és mivel jár, ha nem teszed.

2. Közös korok gyermeke, bemutatás

*állandó boldogság! – izzó akvárium! / származásom homályos évszak / magam előtt is./
Név alatti csönd.*⁴

A múlt tavasszal apámmal beültünk ebédelni a Wesselényi utca valamelyik olcsó, zsír-szagú éttermébe. Szerette az ilyen helyeket, a lecsót, a szódát, a foltos terítőt.

Egy sorozatterven gondolkodom, mormogta, szégyenlősen felnézett, szemében enyhe büszkeség. Óvatosan nyeltem, hallgatlak. Hogy ő az Ördögről fog mostan sorozatot készíteni, jobban mondva négy lányról. Ott kezdődik, hogy vacsoráznak valahol. Van egy ötödik barátnőjük, ez lenne a sorozat címe is, az Ötödik, neki is meg van terítve, de ő nincs ott, na, ez az ötödik, ez a lány lesz... ez lenne maga az ördög – mert a Gonosz elvárásolja a nőket, a nők pedig a férfit, így fejt ki hatását az ördög, magyarázta nekem egyre inkább belemelegedve. A másik négy sikereit az Ördög segíti. Kudarcaik az Ördög büntetése. Rángatja, manipulálja őket, a lányok pedig... nem tudnak ellenállni, csábítja őket a siker, a fény, a csillogás.

Általában az ő monológjait folytattuk párbeszéd gyanánt.

Mert vannak gonosz emberek, gengszterek, gazemberek, folytatta most már

³ Kertész Imre: *Gályanapló*, Budapest, Magvető, 1992. 24.

⁴ Hajas Tibor: *Narcissus*. In: *Szövegek*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2005, 77.

megállíthatatlanul, akik érthetetlen sikereket érnek el, és merő rosszindulatból keresztbetesznek a másoknak, itt felsorolt néhány nevet, hogy értssem, kik azok, akik például neki tettek keresztbe, és hogy ezeknek a sikereit nem magyarázhatja más, mint egy irracionális hatalom, ő bárhogy gondolkodik, másra nem tud jutni, ezeket nem lehet, egyszerűen nem lehet megérteni, és hogy én ne nézzem őt hülyének, ő nem valami vallásos izéről beszél, ő ezt megtapasztalta, ő mindent látott, mindent megélt, amit csak ember láthat és megélhet.

Biztosítottam, hogy nem nézem hülyének.

Ekkor már nem engem figyelt, hanem az asztalra villogtatta a szemét, mint aki egyszerre tárulkozik ki és takargat valamit, és akkor azt gondoltam, a saját életét takargatja előttem az apám a lecsója fölött.

Valószínűleg valaha volt legszemélyesebb sorozattervét fogalmazta meg nekem, aminek tulajdonképpen örülnöm kellett volna, de megrémisztett következetesen leszegett feje, hogy nem néz a szemembe, és hogy néhány héten belül már legalább negyedszerre kerültünk ilyen helyzetbe, hogy valamilyen ételek fölött ő beszél, én hallgatok, és semmi megnyugtatót, vigasztalót vagy biztatót nem vagyok képes kinyögni, amikor pedig ő épp arra vár.

Mintha mind a négy alkalommal, a bizonytalanságból fakadóan egyre növekvő határozottsággal azt ismerné be, miközben kenyerével a zsírt tunkolja, mennyire riasztóan kiismerhetetlennek érzi a világ jelenségei, emberei, cselekedetei közötti oksági kapcsolatokat, és hogy minden kétségbeesett, mániás kísérlete ember- és világismeretének bizonygatására, amelyeknek életem megelőző húsz évében szem- és fültanúja, gyakran egyedüli célközönsége voltam, hosszas monológjai az emberi természetről, hogy ez mind-mind csak kihangosított belső monológ volt, azért beszélt csak, hogy elnyomja az ásító hiányt, befedje az űrt, eltussolja, hogy nem érti, mi történt vele, nem érti, miért cselekszik a másik ember úgy, ahogy, nem érti, és fél ettől a nem-értéstől, fél ettől az űrtől, hogy belezuhan, ha nem beszél, belezuhan, ha nem hívja segítségül az ördögöt, vagy annak ellenpárját, az univerzális jószerencsét, mint végső világmagyarázati erőt; mintha szégyene mindezt beismerné, érzetét pedig épp azért akarná sorozattá szelídíteni s legitimálni egyben, hogy elmúljon ez a szégyen, s a szégyen félelme, ami ki tudja, mióta kísértette – ez volt az egyre erősödő érzésem.

Szerencséjére vagy szerencsétlenségére olyan nagy karriert futott be, olyan sikereket ért el, amelyek nem szerepeltek a Kádár-korszak lehetőségei között, s ezért ezekre a rendszer, amelyben élete első harmincöt évét leélte, nem kínálhatott (hivatalos) magyarázatot. Őt pedig útközben nem a vele megtörténtek megértése érdekelte, érthető okokból. Dolgozott.

Azt gondoltam, az apám élete leélésére, nem pedig az alakítására szerződött, s szégyelli, hogy nincs mit adnia nekem e kusza tapasztalatokon kívül, de ezt nem mondhattam ki hangosan.

Hajas és Kertész, mint később látni fogjuk, apámban koruk gyermekét ismerték volna föl.

Mindez, amiről itt írtam, az apámnak semmilyen hátrányt nem jelentett egészen addig, amíg – már idősebben, élete történetén gondolkodva – óhatatlanul belé nem ütközött a sorsa helyén tátongó semmibe.

Sorson az elbeszéléssé rendezhető élet lehetőségét értem.

A holokausztt első lépésként "faji alapon" kizárta társadalmából célpontjait. Olyanná tette őket, amilyennek láttatni akarta: hazátlanná. A gettósított, deportált és legyilkolt zsidók, cigányok, homoszexuálisok és elmebáborodottak nem voltak többé magyarok, németek, franciák, szerbek, románok, olaszok stb. stb.; mind múltjuk, mind jövőjük semmisnek bélyegződött; ennek betetőzése volt lemészárlásuk. Ezt a traumát az ember továbbadja gyermekének akkor is, ha a közvetlen vész elmúlt már; viselkedésével, mentalitásával, világlátásával.

Aki hazátlanságában múltjától fosztott, nemcsak identitásában marad idegen, mert másnak gondolta magát, mint akivé közössége később tette, de életében is – elidegenedik tőle, mint ajándékba kapott, s most visszaigényelt kegytől. A hazátlanság ágyaz meg a sorstalanságnak, ahogy a közösség törvényei és magatartása az egyéni élet lehetőségeinek.

A sorstalan állapot nemcsak a saját, de a közösség közös történetétől, a történelemtől is elvágja az embert. Egyrészt mert a közösség kizárta őt a saját történetéből azzal, hogy önmagától idegennek definiálta (ehhez még az életére sem kell feltétlenül törnie), de éppígy azért is, mert elvágta a későbbi becsatlakozás – fellengzősen: a nemzettudat személyes megerősítése – lehetőségétől; ugyanis sorstalanként nincs mit kapcsolni a közöshöz. Így vált járhatatlan úttá nemcsak a szülőktől örökölt származás, de a közösségi identitás is.

A magyar és egyetemes történelemben példátlan az a sorsfosztás, amit az előző század két totalitarizmusa véghezvitt. Családok ezrei kaptak végigmondhatatlan történeteket és elbeszélhetetlen emlékeket, széttört életű apákat, anyákat a nyakukba társadalmuktól. A régi rend fölfordult; az utódok feladatává vált, hogy végigmeséeljék, amit szüleik sokszor csak rejtegetni voltak képesek, ám összefoglalni, sorssá rendezni, az utódok számára *történetté rendezve továbbadni* – nem. Így az utódok elvileg a maguk teremtette elbeszélésbe kényszerülnek becsatolni identitásukat ahelyett, hogy legalábbis az elbeszélést örökül kapnák, hogy a családi jogfolytonosság természetes felhatalmazásával élve pusztán továbbírják azt saját döntéseik, kényük-kedvük szerint.

Az én családom generációk óta halogatja ezt a feladatot, és nem gondolom, hogy egyedül lennének. A múlt jótékony gyógyír, az enyhülő, elveiben önmagát toleránsabbnak föltüntető társadalom pedig korábban ismeretlen stratégiákat enged szóhoz jutni. Nem a lekerekített történet, hanem a történetmondás szándékának megléte a lényeges. Rilket parafrázálva, elrendezzük, szétesik, újrendezzük – még ha szétesünk mi is.

3. A néma tartományban

„Mit nevezek sorsnak? Mindenesetre a tragédia lehetőségét. (...) Lényeges, hogy determinációnk mindig ellentétben álljon természetes felfogásunkkal, hajlandóságainkkal, így áll elő vegytiszta állapotban a sorstalanság.”⁵

„S nem mondhatom, a múlt ugyancsak / derengő, mezítelen űr, / ahol valami gyenge puszogás / az imént halt el.”⁶

---

⁵ Gályanapló, 18-19.

⁶ Engem jól ideraktak. *Szövegek*, 82.

Holokauszt túlélők gyakran számolna be egy tapasztalatról, amit saját maguk identitásának visszaszerzésére igényének neveznek (szinte mindannyian). „Az üldöztetés megtapasztalása alapján véve a legnagyobb magány megtapasztalása volt. Megváltásra vágyom, megváltásra akkori és még mindig tartó elhagyatottságotól”, mert „(...) még mindig és mindennap újra egyedül találok magam.”⁷ Kertésznél ugyanez: „Az ember például egyszerre kísértetszerűnek érzi a környező világot, holott ő maga válik valótlanná, kísértetszerűvé. Vagy megfordítva: egyszerre idegen lényként érzékeli önmagát, holott csupán az elidegenítő külvilággal azonosul”⁸ és „Az én országom a száműzetés.”⁹

Ez az elidegenítő külvilág, a véget nem érő magány érzetének birodalma az, ahol a trauma rejtőzik. A társadalom sem képes mit kezdeni azokkal a kísértetszerűen járkáló lényekkel, akik megtértek a koncentrációs- és megsemmisítő táborok, a munkaszolgálat vagy a front elképzelhetetlen valóságából, s társadalmuk nem több számukra, mint fantazmagória.

Kertész, Améry és számos művésztársuk életműve mintha körbe-körbejárna, a trauma föloldására tett újabb és újabb kísérletekként, az elvesztett én visszaszerzésére irányulva. Eltőérő módokon, de mindjűk megnevezni próbálja a botrányt, számbavenni, mi történt velük Auschwitzban, Dachauban, Buchenwaldban, Bergen-Belsenben, Szerbiában stb. Nevet és szavakat taláni, hogy – történetként – érthetőbb, átláthatóbb, és legfőképp *birtokolhatóbb* legyen.

Életművük válik személyes terápiájukká: „Mintha a művészi magatartás módozatai reális magatartásformákat akarnának begyakoroltatni, hogy a megcsönkített életnek segítsenek majd, hogy áttelelhessen a beköszöntő jégkorszakban.”¹⁰ Améry, Kertész stb. zsidósága a holokausztban gyökeredzik, az tette őket zsidóvá. Vallást nem gyakoroltak sem előtte, sem utána, héberül nem beszéltek, Izraelben nem éltek sohasem. Kiragadott példák ők a történelem áttekinthetetlen emberhalmazából, és pusztán azért idézem őket, mert – szerencsésükre? szerencsétlenségükre? – a fogalmi gondolkodás olyan magaslatán álltak, hogy képesek voltak megfogalmazni azt, ami százvezreken lappangott a negyvenes-ötvenes években, és mert volt erejük, türelmük arra tenni föl életüket, hogy radikálisan végiggondolják újra meg újra, mi az, ami megesett velük.

A beköszöntő jégkorszak hallani sem akart traumáról, nem teremtett hozzá nyelvet, eszközt. „A háború után, az átmenet rövid idejét követően, a kommunista hatalom Magyarországon zsidóellenes volt, még ha a politikai elitben, a hatalmi és elnyomó apparátusban voltak zsidók is, vezető szerepben vagy nagy számban akár. A hatalom és a hivatalos ideológia nem fogadta el a zsidó létet. (...) A Holocaust traumájának földolgozását betelerlte az antifasiszta szervezet egyoldalúan politikai kereteibe.”¹¹ A paktumot sem a rendszer, sem a társadalom nem rúgta föl. Még szomorúbb adalék, hogy a társadalom nagyobbik részének a büntelenség tudata és a csönd: megváltás volt.

A hallgatás olyan fülsüketítő volt, hogy egyesek – mint például a nagymamám – fejében az is megfordult, '44 talán tényleg nem volt más, mint lázalom.

---

⁷ Jean Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen*, Ford. Blaschik Éva. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2002, 98.

⁸ Kertész Imre: *Európa nyomasztó öröksége*, Budapest, Magvető, 2008, 348.

⁹ *Gályanapló*, 51.

¹⁰ *Gályanapló*. 37-38.

¹¹ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2012, 939.

4. A holokauszt mint örökség – a második generációs túlélők

Azok a családok, amelyek ebben a tabuban kényszerültek élni, maguk közt sem igen beszéltek a holokausztról. Személyes döntésük volt ez, valószínűleg túlélésük záloga. Identitást, amennyiben nem találták meg helyüket a közös hallgatásban olyan eredményesen, mint Piros, vagy nem járták végig következetesen a maguk útját, mint Kertész, nem kaptak általa. A holokauszt évtizedeken át esemény volt ahelyett, hogy történetté vált volna. Nagymamámék is fantomidentitással éltek le életüket, próbálva feledni azt, amiről annyit legalábbis felismertek, hogy a rendszer elvárja tőlük, hogy elfeledjék. Zsidóságukra takargatni való szégyenként tekintettek. Elfeledehették ugyan múltjukat, de az nem szűnt meg meghatározni őket – ha másként nem, hát hiányként. (Az apám sohasem mondta ki, hogy zsidó lenne. Mindig csak köhintett egyet, ha a téma szóba került.)

A társadalom elfeledte ugyan, hogy mit tett, de antiszemitának lenni nem felejtett el. Ez az antiszemitizmust erősen táplálta a számonkéréstől való félelem, így nem véletlen, hogy a magyar köztudatban összekapcsolódott az ÁVO, az ÁVH a zsidósággal – hogy most akkor *ők* állnak bosszút. A zsidóellenes közhangulat nyilván csillapult. De a reflexek megmaradtak. És ezeket a reflexeket nem lehetett elzárni a fantomidentitású szülők *gyermekei elől*.

Számos hajmeresztő történet szól arról, hogyan jutottak a második generációsok szüleik rejtegetett zsidó származásának tudtára. Nádas Péter írja, hogy valamelyik nap az iskolából hazatérve azzal a lelkes mondattal köszöntötte édesanyját, hogy ő gyűlöli a zsidókat. Az anyja megkérdezte, miért gyűlöli. Azért, mert megfeszítették az Urunkat, Jézus Krisztust. Az anyja a tükörhöz vezette, és csendesen így szólt: „Akkor nézzed meg jól, ott van egy zsidó neked, gyűlölheted, nyugodtan.”¹² Apám is ijesztő módon szembesült származásával. Hat-hét éves korában az anyja kiküldte a Népligetbe játszani. Épp egy újdonsült ismerősével épített homokvárat, amikor hirtelen ott termelt ennek az új ismerősnek az anyja, majd hisztérikusan elrángatta gyermekét, miközben üvöltözve kioktatta, hogy soha többé ne játsszon zsidókkal. Apám hazament, rákérdezett, mi az, hogy zsidó. Nagymamám zavarában nem tudta, mit mondjon.

Nem gondolhatjuk-e, hogy ezek az élmények, szembesülések alkotják a paranoia táptalaját: hogy az attól való félelem, hogy ez a misztikus valami, ez a zsidóság – amiről senki sem beszél, mégis bűn lengi körül, mint az ágyba vizelést – egyszer csak kitör, és ál-birtoklója, a gyermek ellen támad?

Nemcsak György Péter, de az apám, és véleményem szerint Hajas Tibor életének is komoly problémája lehetett, hogy „második generációs holokauszt túlélőként” hová kössék identitásukat. Mert rendben lehet az, hogy az ember saját sorsának alakítója. De az apám éppenséggel otthonról azt a kínos örökséget kapta, hogy ez a sors a semmiben gyökeredzik, nincs eredete, következésképp nem stabil, és bármikor bárki elveheti tőle. Akkor meg miből épüljön és minek. Így nemcsak a megtörtént rosszat, de a sikert sem

---

¹² Nádas Péter: *Évkönyv*. Jelenkor, Pécs, 2012, 65.

volt képes sorssá rendezni. A siker – ahogy a kudarc is – “jött”, “történt”. Nem az intellektuális teljesítmény vagy a tudatosság hiánya személytelenítette el a múltját. Ha az ember nincs a közösségi vagy a családi múlt állandó jelené tételére, jelenvalóként megélésére trenírozva, nincs hová bekötnie saját történetét. *Saját* múltja éppolyan megkövült és időtlen tömb marad, mint a létét megelőző, számára hozzáférhetetlen, szerencsés korokban állandóan megújított, apám esetében azonban némává lett tradíció.

5. Át- meg áthálózza

Hajasnak vagy az apámnak nem volt elsődleges tapasztalata a holokauszt. A trauma megtalálása és feldolgozása ezért, véleményem szerint, nem is történhetett privát szinten. Igazságot akartak, önmagukat akarták, a világot akarták, „hogy az ember fölszámolhassa az elkülönültségét a léttől”¹³. A Kádár-korszak emberséges humanizmust hirdetett, tiszta lapot. Azoknak az embereknek a fiai-lányai, akik a fantomidentitásból, amelybe szüleiket a rendszer kényszerítette, követelték ezt a tiszta lapot.

A művész önmaga mítoszát éli akkor, ha élet és művészet nem válik szét. Ez két egymással ellentétes, később összefolyó módszert takar. A személyesség, a jelenlét maximális vágya áll az egyik oldalon, mint én-visszaszerzés. Az azzal éppen ellentétes készítés a másikon: amennyiben szemernyi személyességre, privát életre sincs lehetősége az embernek – besúgókkal teli diktatúrában élünk, ha valaki, hát Hajas jól tudta, mit jelent ez –, akkor éppígy nyúlhat a paródia eszközához, a szerepjátékhoz. Ha bárki lehetek, ki tiltja meg, hogy *sok legyenek*, ne csak egy? Hajas művészetét két nagy mítosz határozza meg. Az első korszak főalakja *Narcissus*, a másodiké a *Gólem*. Ezekkel később foglalkozunk.

A tulajdonságok nélküli, rögzítetlen személyiség a végtelenségig formázható; ez a rugalmas identitás nem csoda, hogy vonzó alternatíva volt Hajas számára. Ekképp az én-visszaszerzés a politikai-társadalmi-művészi értelemben vett „én”-en, az egzisztenciális „egó”-n való túllépést célozza. „A képnek az a címe, hogy *Kioltás*. Ez olyasfajta egocentrizmus, amely az ego felszámolására irányul”, *továbbá* „(...) meggyőződésem, hogy ha saját magamról helyes az elképzelésem, akkor egy idő után ez az én nem fog már lényegesen különbözni a többitől.”¹⁴

Maximális jelenvalóság és tökéletes feloldódás. Mi ez, ha nem az önmeghatározásért vívott harc – nyilvánosság elé tárva? És nem itt rejlik-e az a motívum, amelyben összekapcsolódik a poszt-holokauszt társadalmának, a túlélőknek a legfontosabb személyes feladata és az avantgárd lényegében rejlő, a személyességet célzó jelleg – nevezetesen: a személyesség visszanyerésének, a *jelenlétnek* a problematikája?

Kertész állítja, hogy egész életét úgy élte le, mint hogyha mindig is, levehetetlenül rajta volna a sárga csillag. Életműve ezt próbálja megszerezni, megérteni, *ad absurdum* elfogadni, hogy az elfogadás által elviselhetővé szelídjön az, ami, úgy tűnik, megváltoztathatatlan. Hajas Tibor életműve a fordított utat járja be, célja a csillag semlegesítése – akár azáltal, hogy magára tetováltat mellé mindenfajta jelképet a vörös csillagtól kezdve a horogkeresztig, akár azáltal, hogy apró cafatokra szaggatja a sárgát.

¹³ *Szövegek*, 427.

¹⁴ Uott.

Adottságaival nem élni, hanem játszani kezd.

6. Sorsátruházás és Antigoné – a felelősség problémája

„ A védekezés kétféle módozata: átváltozunk a determinációnká (Kafka százlábúja), mondhatni önszántunkból, és determinációkat így önnön sorsunkká próbáljuk áthasonlítani; vagy fellázadunk ellene, és így válunk determinációnk áldozatává. Egyik sem igazi megoldás tehát: ugyanis mindkét esetben valóságnak kényszerülünk felfogni determinációkat (egy merőben külsődleges önkényt, amelyet mintegy természetként kell elfogadnunk, tudva mindamellet, hogy elméletileg emberi hatalmunknak alárendelt, s hogy mégis hatalmunkban változtatni rajta), míg a determináló erő, ez a képtelen hatalom egyféleképpen diadalmaskodik rajtunk: nevet talál számunkra, mely nem a mi nevünk, és tárgyává tesz, holott egyébre születünk. ”¹⁵

A Kádár-rendszer alapja volt, hogy '44-ért nem terhel senkit felelősség a nyilasokon, nácikon kívül. ('56-ért pedig – egyazon mintára – a (horthysta) ellenforradalmárokon kívül. Más kérdés, hogy – legalábbis a hatvanas években – mindenki potenciális [horthysta] ellenforradalmárnak számított. Itt csak az érvelés volt áthárító, a gyakorlat kevésbé.) Ha '44-et el lehet feledni, tehát ha működik a szocialista humanizmus jövőképe és a kompromisszum, akkor a jelenért sem terhel felelősség senkit. Az állam, a nagy testvér gondoskodik mindenkiről.

Ez a „velünk” a politikai felelősség – demokráciában evidens – állampolgári jogától fosztja meg a közösség tagjait. Majd a vezetők elintézik. Te csak tedd a dolgod. Természetesen bármi lehet belőled, és baj sem érhet, ha együttműködsz. Még ha együttműködésed esetében nekünk adod a felelősséged, s egyben át is ruházod ránk a nyilvánosság jogát. Aggódásodat vedd az „emberiség ügyére”, hagyd a közösségét, arról mi majd gondoskodunk. És csak semmi konkrétum.

Ez eredményes stratégia lehetett az úgymond elsőgenerációsok számára, mert ők így valóban elnyerték a tiszta lapot. Felelős emberekként döntöttek, adásvételi szerződést bonyolítottak le. Nem úgy a másodgenerációsok. Ők örökölték azt, ami az előző generációnak a szerződés értelmében elnyert megváltás lehetett. Úgy gondolom, az alku ismeretének hiányában lehetetlen ez az életstratégia. Nekik már nincs mitől megszabadulni. Nincs adásvétel, csak kényszer – a tényleges döntés lehetőségének hiányában illuzórikus az identitásválasztás lehetősége. Kertész Imrének megvan a lehetősége arra, hogy ragaszkodjon történetéhez. A második generációnak ellenben ott van a maga traumája, amelyet nem tudja, miért kapott, és ott van zsidósága, melyről nem beszél senki, vagy ha beszél, csak a legbűnösebb gondolatoknak kijáró undorral. Így az nem képezheti identitását, és sem vállalni nem tudja, sem elutasítani.

Idézem Hajas egy versét.

*(...) kint ráadásul
megrebbennek az ágak, susog a hamu,
amit a fülem kitalált,*

---

¹⁵ Gályanapló, 19.

*így, hajszálszerűen élek, szinte védve,
istenbizony.*

Egy korábbi változatban:

*(...) hajszálszerűen élek, szinte védve,
semmi sem fenyeget.
Zsidó vagyok.
Semmi sem fenyeget.¹⁶*

Hajszálszerű, bizonytalan, de mégis: szinte védett. Sorstalan zsidóként, amit aztán kihúz a versből. Nem lehet sem tényleges, sem *katasztrófazsidó*, mint Améry vagy Kertész, nekem ezt jelenti ez a megfogalmazás. A kihúzás pedig azt, hogy marad ez az elviselhetetlen védettség, ami zsidóság is és nem is, tétje, súlya ennél fogva nincs, mégis bármikor elszakadhat, nem jó semmire, látszattmegoldás. Az apám ebben a súlytalan, kihúzott zsidóságú, felelősségmentes, ám hajszálnyi biztonságú identitásban élte végig az életét, bízva abban, hogy a jó szerencse segít neki, hogy a fonál ne szakadjon el, a kihúzott részletre pedig ne derüljön fény. Vendég volt, bízva az ismeretlen házigazdák jóindulatában, és most itt áll, eszköztelenül az önmeghatározásra, kenyeret mártogat a lecsójába, és az ördögről akar sorozatot csinálni, jobban mondván a jó szerencse-identitásról.

A Kádár-rendszer logikája *elválasztja a személyességet a felelősségtől*, mikor a felelősség lehetséges területét az „emberiség üdvében” és azon túl jelöli ki. Felelősségvállalás nélkül nem hozható tényleges súllyal bíró döntés. A görög drámákból ránk hagyományozott gondolkodásmód alapján a tragikum képességével csakis az rendelkezhet, aki döntéseiért önmagával felel. Ezek a lényünket, önmeghatározásunkat illető választások ruháznak föl minket sorssal, s tesznek egyben körülhatárolható, felelősségre vonható, cselekvő alannyá.

7. Performatív művészetek

„Mennél kevésbé tudod megélni a valót – holott mindenképp keresztül kell menned rajta –, annál inkább éled meg valamilyen műfajban, jelekben, mondhatom: művészetben.”¹⁷

A performance olyan mesterséges közeget hoz létre, amelyben a „dolgoknak súlya lesz”, amely konkrét hatásokkal képes operálni, és modellezni tudja a vágyott, ideális állapotot. Azokban a pillanatokban, amikor Hajas Tibor arcáról égette le a bőrt, azt érezte, van súlya annak, amit csinál, hogy ő maga is, a közösség is létezik – nem illúzió többé, van, cselekszik, és cselekedete az övé.

Idézem György Péter Hajasról írt szövegét:

„Hajas, aki bonyolult kódok, az öngyűlölet és a paródia mentén formálta ki szerepét, szövegeit, akcióit, s aki saját riasztó összművészetén belül használta a náciizmus gyanújának tabuját, ugyancsak pillanatokon belül kívül került a progresszív irodalmi-esztétikai paradigmán. Hajast egyszerűen börtönbe zárták, mint »zsidó fasisztát«, s nem

¹⁶ „Kilöktek volna?” *Szövegek*, 81.

¹⁷ *Szövegek*, 424.

különösen gondolkoztak a büntetés mértékén.”¹⁸

Nem értek egyet a sugallt képpel.

Hajast '65-ben csukták le, tizenkilenc évesen, az úgynevezett Belvárosi galeri ügyének keretében, nem pedig a hetvenes években. Semmiféle művészetbe csomagolt provokáció nem rejlett a letartóztatás mögött: Hajas egyszerűen zsidózott baráti körében, talán, mert „miután észrevette, hogy a Belvárosi Társaságban elismerésben részesülnek azok, akik szélsőséges nézeteket hangoztatnak, ezért tett ő is ilyen kijelentéseket, hogy ezáltal tekintélyét növelje”. Avagy – így szólt az édesanyja és a bíróság verzőja is – „mindezt azért tette, hogy a társasága előtt tekintélyt vívjon ki magának, és hogy zsidó volta miatt ki ne rekesszék őt körükből”. Hajlamosabb vagyok kamaszkori és történetileg determinált tünetet látni a dolog mögött, mint az amnézia-terápia tudatos felrúgását.

Az incidens mindenesetre tizenhat hónapot ért, és Hajas megtanulta a leckét – mind zsidóságát, mind az antiszemita megjegyzéseket tökéletesen kiradírozta művészetéből, önéletrajzaiból. Identitásjátékaiból épült föl a forradalmi-korszzerű út, amelyen haladva túllépett a személyesség direkt vállalásának lehetetlenségén – ami a kertészi, améry-i út –; így *esztétikájává* lett a katasztrófa helyett, hogy identitásává lett volna. „A szabadság és a problémafelvetés komplexitása, ami eddig a művészet privilégiuma volt, *át kell hogy lépjen sorsunkba*; a feudalizmusnak vége, a művészet nem csatlós és nem szókimondó udvari bolond, hanem az emberi megismerés domesztikálhatatlanul specifikus, de minden emberi agyban szavazati joggal rendelkező módja, mely elválaszthatatlan az értelmes szabadságfogalomtól, a »minden emberi képesség szabad kibontakoztatásától«”¹⁹.

II. Gyakorlati katasztrófaművészet

„Szeretném, ha katasztrófa érné önöket, míg itt vesztegetik az időt. Ez értékessé tenné ezeket a perceket; fontossá, megkülönböztethetővé, egyetlenné. Súlyt adna nekik. Most én vállalom a felelősséget. (...) Nem történik önökkel semmi, ami a sajátjuk lehetne. Engesztelésül csak azt ajánlhatom föl, ami az enyém. A saját időmet.”²⁰

1. A mesélés gesztusa

„Jelenlétünk valahogy mindig poszthumusz jelenlét. Ezt meg kell haladni.”²¹
„Gályanaplómat lapozgatva: hol vannak mindennapjaim, hol az életem?”²²

---

¹⁸ *Apám helyett*, 277.

¹⁹ *Szövegek*, 284.

²⁰ Engesztelés. *Szövegek*, 340.

²¹ *Szövegek*, 15.

²² *Gályanapló*, 39.

Hajasnál esztétikai program a „poszthumusz” – az én terminológiám szerint: sorstalan – jelenlét meghaladása. Ehhez „használható személyiséget” kell teremtenie, melyet aztán sorsával *szembeszegez*. Nincs története, múltja, nincs „jelentős történeti esemény” életében, amit visszaperelhetne az elbeszélés szelleme által.

Fordítva pedig, nem gondolom, hogy múltjának-identitásának regénnyé rendezése kevésbé lenne „téttel bíró” visszaperlése Kertész Imrének. Amennyiben Kertésznek sikerül megírnia regényét, azzal sikerül *egységes narratívát* biztosítania a vele megesetteknek. Esetében nem szükséges ehhez performerként, primer tapasztalóként demonstrálni. „*Egy elsorstanodás regénye*”, írja a *Gályanapló*ban. Hiába Köves Gyuri az elbeszélő hős, hiába másodlagos/közvetett művészet az irodalom; ha a holokauszt elbeszélhetővé válik, megszűnik elidegenített tapasztalat lenni – birtokbavehetővé lesz. A *Sorstalanság* főhőse oktalan elszenvetője a történeteknek; a szereplőknek “rögzített helyük” van, a szabadság legkisebb reménye nélkül. Kertész az én-visszaszerzést nem regényhősével azonosulva és rajta keresztül cselekszi meg, hanem a fogságba ejtett sors narrálhatóságának megoldásával. Ezek javarészt strukturális és elbeszélőpozíció-beli megoldások. Úgy is mondhatnám, nem szabad lesz, de újfajta sors-szemléletet „talál fel”, átírja felelősség-tragikum-személyiség antikvitás óta elfogadott viszonyrendszerét. Az apám sosem „mesélte el az életét”. Szemelvényeket mesélt el, mikroegységeket. Amint szóba került a két egység között megtett út, álszerényen megvonta a vállát, szerencsém volt. Sokáig hittem, hogy az álszerénység valójában egy titoknak szól, amit a szerencse helyére ért. Pedig ez az álszerénység a szerencse általi, megingathatatlan kiválasztottság-tudatának szólt. Az események egymással összeegyeztethetetlenek, mert a véletlen, az ördög vagy a jóisten racionálisan vissza nem fejthető módon mindig közbeszól, átrendez, irányít.

A legkisebb dolgokat is újramesélte, azt, ami előző héten esett meg vele éppúgy, mint ami három évtizeddel előbb. Tagolatlanul egymásba folytak a síkok. Felteszem, ő maga is állandóan a saját történeteit hallotta a fejében. Talán ezek zaja nem engedte őt meghallani mások történeteit, ezek zajáról nem tudta elterelni a figyelmét semmilyen könyv. Nehéz volt lekötnie magát, és ahogy idősödött, egyre inkább magára maradt történeteivel, ugyanakkor megőrizte azok összeegyeztethetlensége, és egyre kevésbé volt kielégítő magyarázat számára a jószerencse. Maszekolta a narratíváit, nem fordult könyvekhez, elméletekhez segítségért, magára utalta magát, nem hitt abban, hogy bárki más jobban meg tudná mondani, mihez kezdjen mozaikokra törött életével, bizalmatlan volt mások kezébe adni azt, amije volt.

Mialatt mesélte történeteit, felteszem, világosnak és megfoghatónak tündek.

2. Ábrázolni önmagukat és közös koruk gyermekeit

Kertész Imre 1960-ban kezdte írni a *Sorstalanságot*. Szembeszökő, hogy ugyanazokba a problémákba ütközött, amelyekbe Hajas fog másfél évtizeddel később. Ezek a holokauszt utáni művészet olyan esztétikai kérdései, amelyekkel minden művészettel foglalkozó embernek számot kell vetnie. Persze elválaszthatatlanok egzisztenciális kérdésektől, pláne esetükben. Kertész sem fogta föl személytelenebbül regénye írását, mint Hajas bármely performance-ának vagy írásának megtervezését. Számára (is) terápia volt, a terápia pedig minden, csak nem személytelen.

Az első, közös kérdés: *kit* ábrázoljunk, és hogyan ábrázoljuk őt *hitelesen*.

Kertész: „Regényhős. De hogyan, ha az ember nem más, mint helyzete, helyzet az adottban?” továbbá, „Mi a művészet lehetősége, ha az az embertípus, (a tragikus), amelyet sosem szűnt meg ábrázolni, már nem létezik?”²³ Nem csak azoknak kell feltenniük ezeket a kérdéseket, akik láger-regényeket írnak, láger-filmeket rendeznek stb. A holokauszt öröksége túlnyúlik a történeti eseményen.

Hajas (az *Öndivatbemutató* kapcsán): „Ez leírhatatlan nehézségű feladat, ha valaki meg akarja oldani. Van egy percem, és most egy percig úgy kell állnom, hogy ez marad az örökkévalóságnak. Így vagyok, ez vagyok, ez leszek. Mert másképpen nem is lesz. (Ungváry R.: Nem lesznek nagyon egyformák az arcok?) Totál egyformák lettek.”²⁴

Meg kell jegyezni, hogy Hajas manipulálja ezeket az embereket, amikor filmjében olyan élethelyzetbe helyezi a Moszkva téren megállítva őket, amelyre egyikük sem lehetett felkészülve, innen a meglepettség. De tényleg szembeszökő, mennyire egyformák az arcok, a ruhák, mennyire homogénnek tűnik a lefilmezettek sokasága. Az, hogy ezek az emberek „totál egyformák lettek”, az, amit Hajas – és Kertész – valamiképp meg akar haladni. A totál egyforma ember nem tragikus. Kertész „funkcionális embernek”, Hajas „standardnak” vagy „manökennek” nevezi őket.

Mindkettejük hangsúlyt fektet az (önmagukra vonatkozó) kitételre: lehetséges megtörni a funkcionalitás/standardítás állapotát – annak *regisztrálásával*.

A regisztrálás aktusa az önmeghatározás szabadságáról való le-nem-mondás. Egyiküknél a katasztrófazsidó-identitás, másiküknél a katasztrófaművészet ennek eszköze. Az egyik pozitív (mert aktív identitásba-történetbe kapaszkodhat), míg a másik negatív (mert az önellentmondásban, az önsokszorosításban látja annak feloldását, hogy ne legyen standard – azaz manipulálni kezdi az adottat ahelyett, hogy elfogadná, avagy önmaga manökenjévé válik). Kertész kiismeri a rendszert és elutasítja, szembeszegezve vele önmagát, míg Hajas kiismeri a rendszert és elkezd kihasználni, a rendszerrel annak lehetőségeit szegezve szembe. Az egyik az *egy*-ben, míg a másik a *sok*-ban oldja föl a személyiség föloldhatatlanságát. Kertész megoldása a modernitásé („légy azzá, aki vagy”), míg Hajasé avantgárd (légy önellentmondás).

A funkcionális vagy standard embernek is szüksége van kultúrára, de ez a kultúra drogként működik számára, nem kérdéseket tesz föl, hanem megnyugtató válaszokat ad, s szervesen illeszkedik ahhoz a nyugodt pozícióhoz, amelyet a funkcionális ember élete teréül kijelöl magának (vagyis kijelölik neki). Ugyanakkor ez az (új médiumokra támaszkodó) művészet – miközben hazug és elnyomó, szellemi léhaságban tart – éppúgy korának terméke, mint az, akit kiszolgál. Hajas az új médiumokban – a fotóban, a filmben (főleg a dokumentumfilmben) – olyan eljárásmodot ismer föl, amely egyrészt bizonyítja, hogy minden elidegeníthető, mert a (személyes) élet tényei manipulálhatóak, másrészt pedig maga a médium is drasztikusan beavatkozik fogyasztója gondolkodásmódjába. Hajas víziójában a művészet is az elnyomó apparátus eszközévé züllött.

A termékek, amelyeket a művész-üzem gyárt, nemcsak olyan – kábult – tudatállapotba sodorják a nézőt, amely megfelel a hatalmasok igényeinek, de megfosztják a „miért élünk” gorkiji kérdésselvetésétől – mert kész válaszokat adnak –, továbbá elzárják előle a halált, és megerősítik abban a tévhitben, hogy életét befolyásolhatatlan

---

²³ *Gályanapló*, 23.

²⁴ *Szövegek*, 443.

mechanizmusok irányítják, megerősítik abban, hogy életére ne gondoljon a sajátjaként. Hajas kiismeri a funkcionális művészet mechanizmusát, és elkezd a saját képére formálni. Nem elutasítja: parodizálja, illetve annak tabuját kitapintva olyan művészetet csinál, ami drasztikusan szembemegy ezzel a „művészeteszménnyel”. („1946-ban Budapesten születtem, értelmiségi családból. Dokumentumaim vannak róla. Ezekkel tudom szükség esetén bizonyítani. Lehet, hogy a dokumentumok hamisítványok.” Ezek az egyoldalas *Önéletrajzok* valóban a legjellemzőbb formát kínálják Hajasnak. Minden egyben van bennük – a személyesség- és identitástörténet (átfogalmazhatósága); az „önmeghatározás tények által egy oldalban” abszurduma, lehetőség ennek paródiájára; annak ismerete, hogy a rendszer mindig elvár valamilyen szépre polírozott, neki tetsző narratívát állampolgáraitól. Hajas ezt mind lehetőségként fogja föl. A zsidóságot és a börtönt például minden esetben következetesen kihúzza, bármennyire is gúnyosak vagy kimódoltan magamutogatók ezek az írások. Ez egyrészt győzelem. Másrészt inkább, a Kádár-alternatíva elfogadása. Vagy kihasználása. Nagyon vékonyak itt a határvonalak.)

3. Amikor Narcissust fölváltja a Gólem – a nyelvről

Milyen esélyeim vannak, hogy testet adjak annak, amitől verejtékezve ébredek?

Hajas költőként indult a hatvanas évek közepén, de a hetvenes évek közepétől kezdve nem írt verseket. Nem tudom mással magyarázni a performance, azaz a saját teste mint művészi alapanyag felé fordulást, mint azzal a fölismeréssel, hogy azt a fajta közvetlen hatást kiváltó művészetet, amit ő akart üzni, a nyelv – furcsának tűnő kitétel: a hetvenes évek nyelve – által létrehozni nem lehet.

Hajas korai verseiben a világ belakása, megnevezés általi birtokbavétele, valamint önmaga gyökértlensége a központi motívum. (*Tájkép, Engem jól ideraktak, Átváltozások, Program, Szentháromság*) Pátosza az elbeszélő elveszettségében, kiszolgáltatottságában rejlik. („Kócos lelkem megsimogathatom / testem csitíthatják dalok, / ha fáj, nekem fáj mindegyik, / ki még e kettőn túl vagyok.”²⁵) Szerepjátéka az elesett prófétáé, akiben hatalmas, mitikus akarat és vágy rejlik, miközben olyan bizonytalan, mint egy kamaszfiú.

Visszatérő szereplője Narcissus. Megfigyelhetjük ezekben a korai versekben ezt az önmagát vizslató figurát. Narcissus számára csak önmaga valós. Hajas olyan mitológiai hőst ábrázol, aki önmagát látja, amint magát figyeli, idegenként. (Ahogy a tükörben önmagát vizslató Nádás Péter.) Önmagára gyanakszik, úgyis mondhatnánk. Az idegenséggel – akár a zsidósággal – való szembesülést követő paranoia világában járunk.

Mi oldhatja föl ezt az idegenséget?

A világ megfoghatatlan, „oly távoli, mintha valódi lenne”. Narcissus magánya és elveszettsége számos versben visszaköszön, és mindig az ön-analízis maximumát vonja maga után; a zuhanás, a katasztrófa, a széthullás leírását. E széthullás azonban nem feltétlenül valami meglévőnek az elpusztulása. Sokkal inkább a most születő-sarjadó, egyelőre torzóban lévő, de alakítható személyiség megírása. Ennyiben talán nem csupán az utólagos narráció magyarázza Hajas verseit az induló művész önarcképeinek. (Ehhez

---

²⁵ Szentháromság. *Szövegek*, 44.

ld. *Pohár, Malom, Narcissus, Torzó, Torzó II, Mintha tükörkép* c. verseit)

Hajast nem a „szavak megtisztítása” érdekelte; a tárgyak értelmének újrameghatározását, saját maga és múltja megtalálását konkrét programnak gondolta. Korlát volt a nyelv, nem pedig a lehetőségek végtelen tárháza ahhoz a művészeteszményhez, amit célul tűzött maga elé. Ezzel a nyelvvel nem lehetett közvetlennek lenni: kompromisszumokra kényszerít, a hétköznapi elhallgatás-tapasztalat, a kettős beszéd tervszerű alkalmazására. (A nyelv elhasználtságáról – és a hatvanas évek állapotáról – nagyon találónak érzem egyik versét. A címe „Petőfi” „Sándor”: „Föltámadott” „a” „tenger”. A vers pedig maga a Petőfi-vers, hasonló elv szerint gépelve végig. Minden olyan, mintha az lenne, de mégsem az. Még Petőfi is csak majdnem-Petőfi.)

A test nem-elidegeníthető tulajdona az embernek. Élet, nyelv, történelem, haza, sors – ez mind elorozható. De a test a legvégső személyes. Be lehet mocskolni, meg lehet alázni, be lehet zárni, el lehet pusztítani; de akkor is elidegeníthetetlen tulajdon. („Fájdalmasan összeverve is elégedett voltam magammal. De nem a bátorságom és a megvédett becsületem miatt, hanem mert megértettem, hogy vannak élethelyzetek, amikor a testünk egész énünkkel és egész sorsunkkal azonos. A testem voltam, nem egyéb: az éhezésben, a kapott ütésben, az adott ütésben.”²⁶) Egyedül a fizikai hatás valós hatás.

Narcissust fölváltja a Gólem.

A Gólem az önalakítás, totális átlényegülés jelképe lesz. „A test az egyetlen megbízható médium. (...) Egy művészen eleve kell, hogy legyen valami önveszélyes. Ez azonban önmagában nem elégíti ki. Ugyanazt az előreláthatatlan, megváltó gesztust, mely nem az övé, mely kegyelemként éri, mellyel nem ő választ, hanem őt választják, most már saját magán akarja végrehajtani, illetve végrehajtatni. Műalkotássá kényszeríti magát; saját Gólemje lesz.”²⁷

Ez már az avantgárd szemlélet – élet és művészet összekapcsolása, abszolút program, harc – önmagáért. A *Sidpa Bardo* önszemlélete is a Gólemé; a naplóformában írott, én-elbeszélőt alkalmazó Hajas saját testét „absztrahálja”, annak határait kutatva, meddig és mennyire írhatja szét magát, mennyit bír el a Gólem szövegeként. Olyan szerepjáték a Gólem, amely lehetőséget ad a teljes önfelszabadításra. Az érzékiség maximalizálása a szentek, mártírok, de Sade, szadisták, mazochisták, fakírok, a pincék hallgatásában tönkrevert emberek világnézetének, tényleges jelenlétének az alapja.

A Gólem veszély, mellyel számolni lehet. (Emlékezzünk a korábban idézett, fél-ironikus versrészletre: „Zsidó vagyok. Semmi sem fenyeget.”) Narcissus, még ha idegenként tekint is magára, nem képes kinyúlni a vízből; bizonytalan, meghatározhatatlan szorongás. A Gólem önveszélyesség eszköze. Véleményem szerint ez a jelkép „kényszeríti műalkotássá” a szüntelen önfigyelésben rejlő, önmagában való idegenséget, és ez már az első lépés az idegenség paródia általi megszelídítéséhez.

4. Az önmeghatározás mint önveszélyes gesztus

Kertésznél nem találkozni a besúgóktól, az ÁVO-tól való félelemmel; szorongása egyetemes, birkózása magányos. Hajasnál, hogy úgy mondjam, ellenkezőleg: itt félelem

²⁶ *Túl bűnön és bűnhődésen*, 122.

²⁷ A halál szekszepilje. *Szövegek*, 329.

van, nem szorongás. Paranoiáját azonban Hajas a nyilvánosságba viszi. Fordított logikával dolgozik. A félelmet annak birtokbavételével oldja föl. Ezzel magyarázom az irányítás-irányíthatóság (az elidegenített, cselekvésképtelen lét), az örület, a lobotómia, a kínzás életművében gyakran visszatérő, központi motívumait. Ahogy előzőleg a funkcionális ember művészetét is, úgy ezt a paranoiát is kihasználni kezdi; kiismeri működését, és manipulálni kezd vele. Szimulálja a rendszert, amelytől retteg.

Hajas szerepjátékaiban úgy szelídíti meg alapvető tapasztalatát, hogy egyszerre lesz „(...) a nyúl és a kígyó; és ne tudjam eldönteni, kielégülésem a biztosan elkövetkező felfalásnak vagy a felfalásnak fog szólni. Betöltöm önmagam; a többi fertőző terület.”²⁸ A szorongás tárgyának és alanyának lenni egy időben, ezzel győzve le azt. Egyszerre lenni náci és zsidó.

Hajas művészetében átvedlik azzá a hatalommá, ami őt önmaga determinációjává – zsidóvá, kiszolgáltatott lényé, paranoiddá, örültté – teszi. Nem a „determinációt választja”, mint „Kafka százlábúja”, hanem a hatalom bőrébe vedlik át, hogy átváltoztassa magát, hogy ő állítsa saját magát sorsválasz elé. A feloldás így nem más, mint hogy ha már sorsom nem lehet, én leszek az, aki sorstalanná fosztom magam. Ne a más által rámrótt determinációt kelljen elfogadnom.

Ez az önmeghatározás szabadságának általam ismert legszélsőségesebb módszere. A paranoiát nem győzi le, de kezelhetővé teszi, ahogy reflektálva rá önmaga ellen irányozza. Engedi a maga-teremtette Gólem-tükörképnek, hogy szüntelen fenyegetés legyen, állandóan fenntartva a vízből való kilépés lehetőségét; hogy jobban tarthasson önmagától, mint bármilyen ellenséges, külső hatalomtól.

Ebbe a gondolatkörbe kell utalnunk a fájdalom esztétikájának önveszélyes gesztusait is; a híres prágai epizódot, mikor széttört üvegen vonszolták végig a testét, a képkorbácsolások rituális gesztusait, az önarckép-megsemmisítést stb. stb. Azzal, hogy megteszi, rögvest parodizálja saját idegenségét. Mint a fóbiás, aki szántsándékkal pókot enged csuklójára, vagy magas épületre mászik föl.

Beteljesítem sorsom azelőtt, hogy az beteljesíthetné magát.

5. Sorsvisszaszerzés

*Reszkető gyönyörérzettel töltött el a tudat, hogy minden számon lesz kérve rajtam; és hogy éppen ezért én is mindent számon kérhetek.*²⁹

Hajas azon volt, hogy olyan művészetet művelhessen, ami mind a befogadót, mind az alkotót intellektuálisan, fizikailag és morálisan is megterheli. Ez a készítése a de-tabuizálás és a felelőség-visszanyerés elve szerint született. A diktatúra morális közönyében előhívható-e még bármilyen tiltás. Vagy a társadalom véglegesen beletörődött abba, hogy vele mindent meg lehet tenni, és hajlandó zokszó nélkül lenyelni bármit.

Ezekben a modell-helyzetekben, ahol Hajas a kimondás által provokál, annak

---

²⁸ *Szövegek*, 306.

²⁹ *Szövegek*, 155.

fölsimertetése a forradalmi tett, hogy a néző fölállhat. Vagy leteheti a szöveget. Ezek jelképes gesztusok. Egy-egy szöveg, bűn, tett, mozdulat elutasításának tapasztalata azt szemlélteti, hogy az embernek jogában áll ellenszegülni. Hajas tudatosan rá is játszott, hogy egyértelmű legyen az áthallás: ő maga vállalta a hatalom szerepét, a néző volt az elszenvető.

Eleve diktatórikusnak tételezett a performance-i vagy színházi felállás: a szokásjog szerint a néző hallgat, ül, megpróbál nem mozogni – ki van szolgáltatva. Ha valaki *itt* föláll, azzal birtokába jut annak a tapasztalatnak, amit a magyar társadalom elfelejtett huszadik századi történelme során: hogy a hétköznapiokban *ugyanígy* föl lehet állni.

A *Sidpa Bardo* virtuóz nyelvi kísérlete, hogy szöveggel is elő lehet-e idézni *fizikai* hatást; tényleges undort, futkosó hideget a hátán, bűn-érzetet. Mintha Hajas '79-re (a szöveg írásának éve) eljutott volna oda, hogy a performance direkt nyelve terén szerzett tapasztalatait visszavezesse a nyelvhez, ahonnan indult, de amit nem talált pályája elején elég hatékonyak. Absztrahálni kell a testet, tűzi ki feladatként maga elé, és ehhez az irodalmi pornográfia eszközához nyúl.

A *Sidpa Bardo* véleményem szerint maradéktalanul beteljesíti (e feltételezett) célját. Demonstrálja a *morális* életképességét egy olyan kulturális közegben, amelynek a közösségi morálja igencsak lanyhán vagy sehogyan sem működött. Ehhez a provokáció, a változtatott archetipikus szerepek – amelyben a hatalom, mivel fizikai természetű a művészet, általában a durva-szélsőséges szexualitás jegyében jelenik meg, hiszen a test van kiszolgáltatva, a kiszolgáltatottság abszolút tapasztalat, és ehhez mérten kell ábrázolni is; hogy átérezhető legyen – kitüntetett szerepet kapnak. Előbb a felelősségvállalás hiányára rámutatva parodizál: „Pihenhetnek; rám bízhatják, hogy megálmodjam önöket.”, és újra a megálmodott, nem megfogható életek motívumával él. Majd utána: „Önök az erőszak az utcákon. Önök a jövő bestiális győztesei, a múlt asztalra rakott holttesteik. Önök tetszenek nekem. Hálásak lehetnek; az én jelenlétemben a foguk fehérebb és hidegebb fényvel ragyog. / Önök egyszerűen anyag. Önöket nem lehet megalázni, nem lehet felmagasztalni. Önökre rá lehet lépni. Rátok lehet lépni. Belétek lehet süllyedni. Frászt lehet kapni tőletek.”³⁰

Legfontosabbnak annak hangsúlyozása, hogy hatalom és nép egymást feltételező, egymás hallgatolagos megállapodásán alapuló fogalompár. A szado-mazo kultúra társadalomra olvasása a felelősség kérdését brutális fényben láttató gesztus. A szado-mazóban minden beleegyezés alapon megy; a totális kiszolgáltatottság állapotában az egyik átruházza önmagáért való felelősségét a másikra, hogy az azt tegyen vele, amit csak akar. Egyikük sem áldozat. Ez egy józan fejű végrehajtott üzlet, valamit valamiért.

De ezzel a gesztussal Hajas azt mondja, a náci, a nyilasok lehet, hogy itt voltak, lehet, hogy hatalmasok voltak. De ti egyeztetek bele. Kádár lehet, hogy behozta a szovjet tankokat. De ti egyeztetek bele. Avagy: lehet hogy szar az életek. Lehet, hogy sorstalanok vagytok, vagy a sorsotok a legteljesebb balszerencse. De ti egyeztetek bele minden nap, amikor nem álltok ki, föl, tiltakozni, amiért nincs súlya az életeknek.

Hiába tűnik tökéletesnek, kiúttalannak a rendszer kínai ördöggolyója, annyi hiba éppen van benne, hogy kizárja a felelősség eleve áthárítását a gonosz emberekre, gengszterekre, náciakra, zsidókra, kommunistákra vagy a jószerencsére.

Ebben rejlik Hajas vagy a neoavantgárd „ellenzékisége”.

---

³⁰ Dark Flash. *Szövegek*, 337.

Az *Érintés* című rádió-performance fizikai jelenlét nélküli hanggal játszat szado-mazochista – a testen keresztül így újra a diktatúrában való létre reflektáló – párosjelenetet. („Néhány percem van csak, hogy megpróbáljalak megérinteni; megérinteni olyan leheletfinoman, és mégis olyan hatalmasan, amiről eddig nem is álmodtál.”³¹) Nagyon találóan modellezi Hajas esztétikai felfogását e műfaj: ugyanez a művészet tétje is; érinteni, hitelesen, ténylegesen érinteni – a „mű” által.

A transzcendensbe való átlépés – ahonnan kiindultunk – a konkrét történeti korszak kérdéseire adott válasszá lesz. Ez nem az univerzálisba vetett (megnyugtató) hit, hanem munka: a transzcendens a sors visszaszerzésének jelképe. Folyamatos művészet-művelés.

„Itt csak velem történik valami”, állítja Hajas *Engesztelés* című performanszában.

Ha folytonos narrációnak, konstans identitásnak nem is nevezhető ez – mint Kertészé –, kitanulta, miként lehet megfegyvelmezni a sorsnélküliség démonait; belakni a rendszer réseit.

6. Végül

Természetesen fogalmam sincs, Hajas végiggondolta-e valaha is a fenti gondolatsort. Éppígy azt sem tudom, megbékélt-e sorsával nagyon korai halálakor. Sorsa közösségi mítosszá oldódott az utólagos elbeszélésekben; egy közösség és egy generáció jelképévé, az önpusztításig kíméletlen művész mítoszává; s lám, én sem vagyok képes róla pátosz nélkül írni.

Mítosszá oldódni – talán nem is volt más célja. A mítosz: utólagos sors, méghozzá reprezentatív, kiemelt nagytörténet; ennyiben a legtöbb, amit az utókor kárpótlásul ajánlhat.

Az apám idén ősszel lesz hatvanéves. A sorozatból nem lett semmi. Továbbra is rendületlenül meséli történeteit. Nem valószínű, hogy biztosíthatom helyette életének a sorsot jelentő elbeszélést, és azt sem hiszem, hogy valaha is felkelthetem érdeklődését Hajas Tibor magnézium-robbanásként fénylő, majd kihunyó művészete iránt.

De talán sikerült élete értelmezhetetlenségének okai közül néhányat fölírnom, hogy mit veszített, mire nem volt képes szert tenni soha, és felmutatni, milyen stratégiák, milyen önismeret következett ezekből.

Csak azt remélhetem, nem hagyja el a jószerencse.

---

³¹ *Érintés. Szövegek*, 341.

2012.